

**KIRIM HANLIĞI ZAMANINDA YAZILMIŞ KARIŞIK
DİLLİ BİR KURAN TEFSİRİ VE BU TEFSİRDE GEÇEN
SIRA DIŞI BAZI ÜNLÜ TÜREMELERİ**

*Mehmet Vefa NALBANT**

ÖZET

Kuran çevirileri Türk dili tarihi açısından önemli eserlerdir. Üzerinde çalıştığımız karışık dilli Kuran tefsiri içindeki birçok dil bilgisel özelliğiyle dikkat çekicidir. Bu tefsirdeki ünlü türemeleriyle ilgili örnekler sıra dışı örneklerdir. Gerek bu eserdeki gerekse başka Kıpçak lehçelerindeki ünlü türemeleri, bu türemelerinin bu lehçe grubu için ayırıcı bir özellik olabileceğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kuran, Türkçe, Kırım Hanlığı, karışık dil, ünlü türemesi.

**EXEGESIS OF THE QURAN WHICH WRITTEN
THE TIME OF THE CRIMEAN KHANATE WITH MIXED
DIALECT AND UNUSUAL VOCAL DERIVATIONS IN
THIS TRANSLATION OF THE QURAN**

ABSTRACT

Quran translations in terms of the history of the Turkish language are important works. We're working on Koran exegesis which have mixed-language informational feature. In this exegesis of the Quran have a examples related to vocal derivations. Both in these work and in the Kipchak dialects derivation of vocals suggests as a for differential feature for this Turkish dialectal groups.

Key Words: Quran, Turkish, Crimean Khanate, mixed dialect, vocal derivation.

*Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili A.B.D. El-mek: vnalbant@gmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

1. Tarihi Süreç

Avrupa ve Asya'nın kesişme noktalarından birinde olan Kırım tarih boyunca çeşitli kavim ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Kırım yarımadasının en eski sakinlerinin Taurular olduğu ileri sürülür (İA 2002:448). Milattan sonra V. yüzyılda Gotlar ardından Hunlar bu bölgeye hâkim olmuştur. Hunların hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Kuban, Azak ve Don nehri ağızlarında çeşitli Türk kavimleri görülmeye başlanmıştır.

VII. yüzyıla doğru Kırım'ın iç bölgelerini Hazar Türkleri yönetimleri altına alırlar. VIII. Yüzyılda ise Kırım'ın bütün idaresi Hazarların eline geçer. Bu bölgede Hazar hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Hazaria adı altında küçük bir devlet ayakta kalsa da bir süre sonra bu devlet de ortadan kalkmıştır. Fakat gerek Türk tarihi açısından gerekse daha özelden Kırım ve bölge için en önemli olaylar 13. yüzyılın başlarında yaşanmaya başlanmıştır. Cengiz Han, onun oğulları ve torunlarının giriştiği Türk-Moğol devletini genişletme hareketi ve bu arada bu hareketi gerçekleştirebilmek için ortaya konan siyasi düşünce bu coğrafyada büyük etkiler yaratmış, bölge tam bir kavimler ve diller havuzu haline gelmiştir. Deşt-i Kıpçak'a hâkim olmak isteyen Moğollara karşı direnen Kıpçakların 1239'da Batu Han'a yenilmesinden sonra Kırım'da Altın Orda hâkimiyeti devri başlamıştır. 14. yüzyılın sonlarına doğru Altın Orda Hanı Toktamış ile Timur arasında başlayan mücadele bu devletin parçalanmasına neden olmuş, Altın Orda'nın parçalanmasından sonra ortaya çıkan iç çekişmeler Kırım'da da etkili olmuş, karışıklıklar Kırım Hanlığı'nın kuruluşuna kadar devam etmiştir. Kırım Hanlığı'nın gerçek kurucusu Hacı Giray'dır. Altın Orda'daki karışıklıklar nedeniyle birçok kabilenin Kırım'a yerleşmesi ve bu kabile beylerinin Hacı Giray'a iltihak etmesi Hacı Giray'ın iyice kuvvetlenmesini sağlamıştır (İnalçık 2002:25/450).

Fakat Kırım'da Hacı Giray'ın bir süre için de olsa sağladığı emniyet ortamı onun ölümünden sonra oğulları arasında başlayan iktidar mücadelesi sonucu tekrar bozulmuştur. Kardeşler arasında süregelen bu iktidar savaşına Osmanlı devleti de müdahil olmuş ve bu mücadele sırasında Giraylardan bazısına verdiği destekle hem bu coğrafyadaki siyasi gelişmelere müdahale etme hem de bu coğrafyadaki yerlerini genişleterek buralara yerleşmeye imkânı bulmuştur. Bu arada Altın Orda hanı Seyyid Ahmet Kırım'ı istila etti. Mengli Giray, Kırkyer'e sığındı. Altın Orda hanı, Osmanlı padişahının tehdidi üzerine bir valisini bırakarak memleketine döndüyse de bu defa Nur Devlet Osmanlı himayesinde Kırım Hanlığını ele geçirmeyi başardı. Mengli Giray İstanbul'a getirilerek hapsedildi. Bir süre sonra

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

bölgede Nur Devlet'e karşı karışıklıklar çıkaran Eminek Bey padişahı Mengli Giray'ın Kırım'a gönderilmesini istedi. Mengli Giray bu isteğin neticesinde İstanbul'dan gönderilen ilk han sıfatı ile Kırım tahtını tekrar ele geçirdi (İnalçık 2002:25/451). Mengli Giray 1502'de Altın Orda Hanlığına son verdikten sonra, Moskova'yla ittifaktan vazgeçerek onlarla mücadeleye başladı. Mengli Giray'ın bu siyaset tarzı bölgede ortaya yeni çıkan iki güç arasında uzun yıllar sürecek mücadelelerin de başlangıcı oluyordu. Bu mücadele I. Mehmet Giray ve Sahip Giray zamanında devam etmiş, Devlet Giray zamanında ise iyice şiddetlenmiştir. Devlet Giray 1565 kışında Osmanlı topçularının da bulunduğu ordusuyla Rusya üzerine sonuçsuz bir sefer yapmıştır. 1569'da Osmanlı ordusu Kırım Hanının kuvvetleriyle birlikte Astrahan'ı kuşatmış ise de Kırım Hanının Osmanlı'nın bu bölgeye yerleşmesini istememesi ve yapılan harekete çok fazla destek vermemesi neticesinde büyük zayıyata uğrayarak başarısız olmuştur. 1571'de Devlet Giray Moskova'ya kadar ilerlemiş ve şehri yakmıştır. Bu başarıdan sonra Devlet Giray "taht algan" unvanını kazanmış ise de Rusların Kazan ve Astrahan'ı boşaltmasını sağlayamamıştır. Devlet Giray'dan sonra da Osmanlı Kırım ilişkileri devam etmiş, bir süre sonra Kırım'da Osmanlı hâkimiyeti iyice sağlamlaşmıştır. Kırım Hanlarının Osmanlı devleti ile birlikte Ruslara karşı mücadelesi uzun yıllar sürmüş 1812'de Bükreş antlaşması ile Kırım Rus hâkimiyetine altına girmiştir.

2. KUR'AN TEFSİRİNİN TAVSİFİ VE DİL ÖZELLİKLERİ

XIII. yüzyıla kadar bir tek yazı diline sahip olan Türkçe, bu yüzyıldan başlamak üzere farklı dil özellikleri ve bu farklı özelliklere göre şekillenmiş yazı dilleri ile ayrı coğrafyalarda farklı gelişim dönemlerinden geçerek kendi akışı içindeki gelişimini sürdürmüştür. Türk dili tarihi açısından bir geçiş dönemi olarak kabul eden Harezmi Türkçesi ve bu alanla ilişkili olan Altın Orda sahasında ortaya konan eserler genel özellikleri bakımından Harezmi Türkçesinin özelliklerini taşırlar. Bu dönem eserlerine bölgede yerleşik bulunan Kıpçakların dil özelliklerinin de açık bir şekilde yansındığını görmek mümkün olmaktadır.

Harezmi Türkçesini takip eden ve biri Deşt-i Kıpçak bölgesinde diğeri ise Mısır ve Suriye'de gelişme imkânı bulan Kıpçak Türkçesi, bir taraftan Doğu Türkçesinin dil özelliklerini devam ettirenken diğeri taraftan kendine has özelliklerin görüldüğü bir edebi dil olma yolunda gelişmeye başlamıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Bu dönem eserlerinin bir kısmı birbirinden farklı lehçeler konuşan Türk boylarının dil özelliklerinin yansıdığı ve Türklük bilimi çalışmalarında “Karışık Dilli” olarak bilinen eserlerdendir. Üzerinde çalışma imkânı bulduğumuz ve yakın bir zamanda yayımlayacağımız elyazması bir Kur’an tefsiri dil özellikleri bakımından bu grup eserler içinde değerlendirilebilir. Eser yazıldığı sahanın da etkisi altında Çağatay, Kıpçak ve Oğuz lehçelerinin fakat daha çok Çağatay ve Kıpçak Türk lehçelerinin özelliklerini göstermektedir.

Metnin tamamı 121 varak olup bazı sayfalarında tefsirle ilgili olmayan birtakım kayıtlar bulunmaktadır. Nesih kırması bir hatla yazılmış olup her sayfada 17-22 arasında satır bulunmaktadır. Ne yazık ki eser çok eksiktir ve tahrip olmuştur. Eserin bazı sayfaları kopmuş, bazı sayfalarının yeri ise değişmiştir. Yer değiştiren sayfalar tarafımızdan belirlenmiş ve olması gerektiği yerler gösterilmiştir.

Eserin yazılış tarihi ile ilgili “*sene 1251, taḥrīr-i ḥurufa ol evvel biḡ eki yüz elli birinde el-ḥacī ‘Osmān alıcaḡ bu rüşvemiz bēş yüz guruş vardur ve’s-selām sehve’l-ḥāl Seyyīd Baṭṭal efendi cemācīl ayınıḡ on bēşinci kün va’ddür*” şeklindeki şüpheli bir kayıt bulunmaktadır. Biz bu kaydın eserin asıl yazılış tarihini değil başka bir nüshadan istinsah edildiği tarihi yansıttığını düşünmekteyiz.

Eserde bulunan ve Dağıstan Valisi Gazi Mehmet Giray’a ait olduğu anlaşılan bir mektuptan asıl nüshanın -o tarihlerde Mehmet Giray “*kalgay*” yani veliaht prenştir- I. Mehmet Giray (1514-1523) zamanında yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Metinde yer yer hattın değiştiği görülmektedir. Hattın değiştiği yere göre eserin dillik özellikleri de zaman zaman farklılık gösterebilmektedir. Eser *bile*, *birlen*, şekillerinin yanında *ilen ve ile*, *taḡı*, *daḡı* şekillerinin yanında *da/de*, eski ayrılma hali eki +*DIn* şeklinin yanında +*Dan*, sıfat-fiil +*GAn* şeklinin yanı sıra +*An* şeklinin bulunması, sözcük başında *b*-sesinin bazen korunması bazen de düşmesi, *G > w > v*, *y- > c-*, *t- > d-*, *-d- > ḡ > y* gibi seslik değişiklikler, zaman çekimlerinde ortaya çıkan yeni bir çekim eki olan *-duḡ* ekli 1. çoğul şahıs görülen geçmiş zaman yanında daha eski olan *-dımız*, geniş zaman olumsuz şeklinin *-mAz* yanında *-mAs* olarak bulunması vb. daha birçok seslik ve biçimlik özelliği ile *olḡa bolḡa* dilli olarak bilinen tam karışık dilli bir eser olarak dikkat çekmektedir.

Tarihi Kıpçak lehçesinin özellikleri Kaşgarlı Mahmud tarafından daha 11. yüzyılda ortaya konmuştur. Buna göre Kıpçak lehçesi seslik değişimler çerçevesinde şu özellikleri gösterir:

1. **ḡy-z**. Kaşgarlı’ya göre Kıpçak Türkçesi bu değişme yönünden *y* veya *z* tarafındadır. Kıpçakların bir kısmı *d* sesini *y* sesine

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

bir kısmı ise z sesine çevirmektedirler (Atalay 1992: I, 32). Metnimiz bu değişim bakımından y tarafındadır. Bir örnekte ise Tarihi Doğu Türkçesi metinlerinde gördüğümüz dişler arası sızıcı *ɖ* sesinin korunduğu görülür: *edgü* > *eɖgü* > *iɖgü*, *iɖi* > *iy*, *kuɖı* > *kuyı* vb.

2. **y- > c-**: Oğuzlarla Kıpçakların sözcük başındaki y sesini değiştirme konusunda iki yoldan yararlandıklarını kaydeden Kaşgarlı, bu yollardan ilkinin sözcük başındaki y- sesini c- sesine çevirmek, ikincisini ise y- sesini düşürmek olarak açıklar (Atalay 1992: I, 31). Metnimizde sözcük başında y sesinin düşmesi ile ilgili bir örneğe rastlanmamıştır. Sözcük başında y- sesinin c- sesine değiştiği birkaç örneğe rastlanmaktadır ki bunlar Kıpçak Türkçesinin önemli bir özelliğine işaret eder: *yay* > *cay* “yaz”, *yay* > *cay* “yay”, *yıg-* > *cıy-* “yığmak”, *yıgın* > *cıyun* “yıgın”.

3. **s- > c-**: Kaşgarlı'nın eserinde yer vermediği ama diş sesleri arasında görülen ve kelime başında görülen s- sesinden c- sesine değişme ilgili olarak eserimizde tek örnek bulunmaktadır: *suw* ~ *suw* ~ *su* ~ *şu* ~ *cu*. Bu örnekte değişme diş eti ve diş eti ardı ünsüzleri arasında görülmüştür.

4. **m- > b-**: Kaşgarlı sözcük başında bulunan m-> b- değişmesi yönünden Oğuzlarla Kıpçakların b- tarafında olduğunu vurgularken bu değişiklik için *men* > *ben* örneğini verir (Atalay 1992: I, 31). Üstünde çalıştığımızı eserde hem b- li hem de m-li örneklere sıklıkla rastlanmaktadır. Eserin karışık dilli olması her iki şeklin yan yana görülmesine olanak tanımakla birlikte eserdeki örneklerin büyük bir çoğunluğu m- tarafındadır. b-li örnekleri Oğuz ve Kıpçak lehçesinin bir özelliğinin esere yansması olarak kabul etmek gereklidir: *biŋ* ~ *miŋ*, *baŋa* ~ *maŋa* vb.

5. **g sesi ile ilgili değişmeler**: Kıpçak lehçesine has olarak görülen ve eserimizde g sesi çevresinde toplanmış dört farklı seslik değişim saptanmıştır:

a. **-g̈ > -w** :

bağ > *baw* .

b. **-G- > -w-, (-v-)** : Bu ses değişikliğinde bazı sözcükler seslik gelişimlerini -v- sesine kadar getirmişlerken bazı sözcükler de değişim -w- sesinde bitmiştir. Bazı sözcükler de ise metnimizde -w- ara gelişimi ile ilgili geçişi gösteren örnek yoktur:

ağrı > *awru* > *avru*, *buzagu* > *buzaw* ~ *buzav*, *yağuk* > *yawuğ* > *yavuş*, *yağdur-* > *yavdur-* > *yavdur-* , *tag* ~ *taw* ~ *tav* ~ *tav*, *çaķırıg* > *çaķıruw* > *çaķıruv*, *biregü* ~ *birew* ~ *birev*, *ağız* ~ *awız*, *ölçek* > *ölçev*, *sorağcı* > *şorawcı*, *soğuk* > *şovuş*,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

c. -G > -y

yığ- > *cıy-*, *teg* > *dey*, *şundağ* > *şunday*, *ögle-* > *öyle-*
 “*düşünmek*” vb.

d. -G- > ø

buğday > *budaw*

Bütün bu özellikler Tarihi Kıpçak lehçesinden günümüz Kuzey-Batı grubu Türk lehçelerine geçen seslik değişiklikler olarak dikkat çekmektedir. Bu değişiklikler dışında eserde dikkat çeken bir başka seslik özellik daha vardır. Ünlü türemesi şeklindeki bu seslik olaya bazı örneklerde sözcük içinde, bazı örneklerde ise sözcük sonunda rastlanmaktadır. Bu türemelerin bir kısmına başka Türk lehçelerinde rastlamak mümkün olmakla birlikte üç örnekte saptadığımız bir ünlü türemesi çok alışlagelmişin dışındadır. Yine III. şahıs zamirinde görülen hece türemesi de daha önce bizim tarafımızdan rastlanılmamış bir örnek olarak dikkat çekmektedir. Bu türemeler kısaca şöyle özetlenebilir:

3. Türemeler**3.1. Sözcük İçindeki Ünlü Türemeleri**

Türk dilinin gelişim aşamalarını araştırırken söz içinde bulunan ünlü türemelerinin ilk örnekleriyle Orhun harfli Türkçe metinlerde karşılaştığı görülecektir. Bu metinlerde Türik-Türk farklı okumalarının yanında *beñgü* > *beñigü*, *buñsız* > *buñusuz*, *içreki* > *içireki*, *bilge* > *bilige*, *ilgerü* > *iligerü*, *yılka* > *yılıka* ünlü türemelerinin görüldüğü birkaç örneğe daha rastlanılmaktadır (Tekin 2000: 63). Bu örneklerde türemenin *η* sesinden sonra ve sözcük içine çift ünsüz meydana getiren *lg* ve *çr* ses gruplarının arasında ortaya çıktığı görülmektedir. Tekin’e göre özellikle Taryat yazıtlarında *lg*, *lk* ünsüz çiftleri arasında görülen ünlü türemeleri oldukça şaşırtıcı ve beklenmedik türemelerdir ve belki de Taryat yazıtını yazan kişinin bireysel diyalektini yansıtmaktadır (Tekin 2000: 64).

Karahanlı, Harezm ve Çağatay Türkçelerine ilişkin olarak ortaya konmuş gramer ve eser incelemelerinde rastlayamadığımız ünlü türemelerine Tarihi Kıpçak lehçelerine ilişkin eserlerde ve söz içinde rastlamak mümkün olmaktadır. Brockelmann’ın Orta zaman Türk lehçeleri için hazırladığı gramerinde, ünlü türemeleri ile ilgili verdiği örneklerin genellikle Altın-Ordu sahasında yazılmış eserlerden alınmış olması dikkat çekicidir (Brockelmann 1954: 66). Brockelmann, Kutadgu Bilig’de yer alan ve sadece *törüt* “dört” örneğinde yer alan ünlü türemesine de değinmiştir. Brockelmann’ın eserinde Kutadgu Bilig’den alarak yer verdiği *törüt* örneği Arat

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 4/8 Fall 2009*

yayınında nüsha farkı olarak ve dipnotta iki yerde geçmiştir (Arat 1991). Bu dipnotlarda *törüt* sözcüğü ikisi Fergana birisi Herat nüshasında olmak üzere üç kez tekrar edilmiştir. Arat'ın Herat nüshası için yaptığı ve müstensihin bu nüshaya getirdiği en büyük yenilik olarak gördüğü bir kısım ünlülerin ve ünsüzlerin okunuşunda kendi telaffuzunu esas tuttuğu yolundaki tespiti de tam olarak ünlü türemeleri ile ilgili olmasa da bize göre bu konuyla da ilişkilidir (Arat 1991).

Tarihi Kıpçak metinlerinde türeyen ünlüler *rs, lt, rk, rt, gl, zg* ünsüzleri arasında ya da *η* ünsüzünden sonra görülmektedir. Tarihi Kıpçak metinlerinde ünlü türemeleri şu örneklerde saptanmıştır:

altmış > altımış, arslan > arsalan / araslan, kork- > koruk-, körk-> körük-, küzgü > küzüğü, oğlağ > oğalağ, ört- > örüt-, teñri / teñeri vb. (Karamanlioğlu 1994: 13).

Eski Oğuz Türkçesi gramerlerinde de ünlü türemesi konusuna yer verilmiş fakat gösterilen örneklerin büyük bir kısmı yabancı sözcüklerdeki türemelerle ilgili olmuştur (Gülsevin, Boz 2004:101, Şahin 2003: 42). Gülsevin, Eski Oğuz Türkçesine ilişkin olarak *koyın ~ kony* şeklinden türeme yoluyla oluşmuş *koyun* sözcüğünü Türkçe sözcüklerde görülen ünlü türemeleri için örnek olarak göstermiştir (Gülsevin, Boz 2004:101).

Sözcük içinde ünlü türemelerini bulmak için araştırdığımız ve günümüz Türk lehçeleri için hazırlanmış gramer kitaplarından yaptığımız taramalarda bu tipteki ünlü türemelerinin genellikle Oğuz ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ortaya çıktığı saptanmıştır. Yeni Uygur Türkçesinde sadece yabancı sözcükler içinde görülen sözcük içindeki ses değişimleri (Öztürk 1994: 14), bugünkü Türk lehçeleri içinde Tarihi Doğu Türkçesinin Uygur Türkçesi ile birlikte diğer temsilcisi sayılan Özbek Türkçesinde de sadece yabancı sözcükler içinde saptanabilmektedir (Coşkun 2000: 28).

Kuzey-Batı Grubu Türk Lehçelerinde iç sesteki ünlü türemelerine en çok Sibiryaya Tatar Türkçesi içinde rastlanmaktadır. Bu Türk lehçesindeki iç sesteki ünlü türemeleri genellikle sözcüğün sonunda bulunan ünsüzler arasında ortaya çıkmaktadır. Sibiryaya Tatar Türkçesindeki bu gibi türemelere sonunda ünsüz çifti bulunan *kart, art, kükirt, ast, öst, ant, kayt, dürt, yurt, tınç,* gibi sözcükler dışında *tizirek < tizrek, tirisgek < tirsgek, kükire- < kökre, pürük < bürk, koyorok < kudruk* gibi örneklerde de rastlanmaktadır (Alkaya 2008: 142-143).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Bir diğer Kuzey-Batı Grubu Türk Lehçesi olan Kazakçada iç seste yabancı sözcükler dışında ünlü türemesine pek rastlanmaz. Kazak Türkçesinde *lt* ünsüzlerinin yan yana gelmesi normal bir durum olmasına rağmen *uluttar* < *ulttar* “milletler” örneğinde iç seste türeme görülmektedir (Doğan, Koç 2004: 172-173). Bu örnek dışında *börük* < *börk*, *arık* < *ark*, *erik* < *erk*, *kubaniç* < *kubanç* gibi *rk* ve *nç* ünsüz çiftleriyle biten sözcüklerle *kabilan* < *kaplan*, *arısan* < *arslan*, *kekilik* < *keklik*, *kekire* < *kekre* “peygamber çiçeği” gibi *bl*, *rs*, *kl*, *kr* ünsüz çiftlerini bulunduran sözcüklerde de orta hecede ünlü türediği görülür (Çengel 2005: 81, 82).

Oğuz Grubu Türk lehçelerinden Türkmencede ise, Türkçe sözcüklerde *r* sesi sözcük içinde patlamalı ünsüzlerden özellikle *k*, *p*, *t* ünsüzlerinden önce bulunuyorsa ortada zayıf bir ünlü türer ve *batrak* > *batırak*, *toprak* > *topırak* gibi örnekler oluşur; yine sürtünmeli akıcı ve patlamalı seslerden biriyle biten tek heceli sözcüklerde de bu seslerden önce çok zayıf bir ünlü türer ve *gulp* > *gülp*, *dört* > *dörüt*, *berk* > *berik* gibi örnekler oluşur (Hanser 2003: 33).

Oğuz grubu Türk lehçelerinden bir diğeri olan Gagavuz Türkçesinde de yabancı sözcükler içinde görülen ünlü türemeleri dışında, Türkçe sözcükler içinde de *kısrak* > *kısırak*, *komşu* > *komuşu* gibi örneklerde ünlü türemelerine rastlamak mümkün olmaktadır (Özkan 1996: 65-66).

Türkiye Türkçesi gramerlerinde genellikle ünlü türemelerine çok az yer verilmiş ve seçilen örnekler de genellikle yabancı sözcüklerle ya da bağlantı sesleri ilgili olmuştur (Coşkun 2008: 57-58, Güneş 1996: 55, Ergin 1990: 49, Banguoğlu 1995: 67). Türkçede ünlü türemeleri ve düşmelerine eserinde epeyce bir yer ayıran Deny ise, bugün için iç seste ünlü bulundurmaksızın gördüğümüz *titre-*, *sıçra-*, *yaldırım*, *inle-* vb. daha birçok sözcüğün *titire-*, *sıçıra-*, *yaldırım* /*yıldırım*, *inile-* gibi şekillerine değinerek bunları asli şekiller olarak görür ve bu sözcüklerde ünlü düşmesinin söz konusu olduğunu belirtir (Deny 1995: 96-114). Deny'nin eserinde yer alan bilgilerden hareket ederek onun Türkçede iç seste ünlü türemesi olmadığını bunun yerine bu asıl şekillerde ünlü düşmelerinin söz konusu olduğunu, günümüzde içinde ünlü türemesi görülen sözcüklerin asli şekillerini koruduğunu düşündüğünü anlamak mümkündür.

Üzerinde çalışmamızı yaptığımız eserde ise bünyesinde *rk* ve *rt* ünsüz kümeleri bulunan sözcüklerde söz konusu bu ünsüz çiftleri arasında *-U-* ünlüsünün türediği görülmektedir:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

kırk ~*kuruk*, *yurt*~*yurut*, *ört-* ~ *örüt-*, *ürk-* ~ *ürük-*, *korğ-* ~ *koruğ-*, *tart-* > *tarut-* “*çekmek*, *kalkmak*” gibi sözcükler bu tip türemelerin tespit edilebildiği örneklerdir.

Eserimizde ünlü türemesi görülen sözcüklerin bu şekillerinin yanında *kırk*, *ört-*, *kork-*, *tart-* ünlü türemesi bulunmayan şekillerinin varlığı da dikkat çekicidir. Ünlü türemesinin görüldüğü sözcükler acaba bir diyalekt özelliğine mi işaret etmektedir? Deny'nin üzerinde vurgulayarak durduğu ve iç sesinde ünlü türemesi görülen sözcüklerin arkaik olduğunu ileri sürdüğü görüş, gerek Tarihî ve gerekse bazı Çağdaş Türk lehçelerinde saptanan ve iç seste ünlü bulunduran sözcüklerin bünyesindeki ünlülerin asli mi oldukları ya da türeme sonucu mu ortaya çıktıkları sorunu üzerinde düşünmesi gereken bir konu olarak durmaktadır.

3.2. Sözcük Sonundaki Ünlü Türemeleri

Eserimizde saptadığımız ve sözcük kökünde türemenin görüldüğü örneklerin sayısı son derece sınırlıdır. Bu sözcükleri özelliklerine göre üç gruba ayırmak gerekmektedir:

a. İlk grupta kapalı bir hece ile biten ve bünyesindeki uzun ünlü nedeniyle sonunda türeme görülen sözcükler yer almaktadır ki bu durum Tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerinde sık rastlanan bir durum olarak görülmektedir. Bu tip türemelere Modern Türk Dil ve Lehçeleri arasında en çok Çuvaşçada ve Yeni Uygurcanın Hotan lehçesinde rastlanır. Bu lehçeler dışında bu tip türemeler Özbek, Azeri, Kırgız, Tatar ve Tuva Türkçelerinde saptanmıştır (Tekin 1995: 156-157).

İncelediğimiz söz konusu Türkçe tefsirde bu tip bir türemeye sadece *sör-* < *sora-* “*sormak*” örneğinde rastlanmaktadır.

b. Metnimizde yukarıda geçen sözcük sonu ünlü türemelerinin bir başka örneği daha bulunmaktadır. Bu sözcüklerde türeme sözcüğün kök veya gövdesinden sonra ve bu gövdeye gelen ekten önce ortaya çıkmaktadır. Bu grupta yer alan üç sözcükten *çagırı-guçı* “*çağırın*”, *haraketlendirü-güçi* “*hareketlendiren*”, *eweli-güçi* “*ufaltan, parçalayan*” sözcüklerinde türeme {-GUçI} sıfat-fiil ekinden önce olmaktadır. Bu örneklerde görülen türeme gövde sonu ile ek başında bulunan ünsüz çiftleri arasındaki bir türeme olarak görülebileceği gibi, bazı bilim adamlarınca {-GUçI} bazı bilim adamlarınca da {+(X)G+çI} ekinden geliştiğine inanılan {-(X)cI} ekinin gelişimi ile ilgili birtakım ipuçlarını taşıyor olabilir. Eğer sözcükte görülen *I*, *U* sesleri gövde ile ilgili veya iki ünsüzün yan yana gelmesi ile ortaya çıkmış türeme bir ses değilse bu durumda müstensihin {-GUçI} ve {+(X)G+çI} eklerini karıştırıp bunları birleştirmek suretiyle bu eki {-(X)GUçI} olarak yazmış olabileceğini

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

veya bu örnekte işlevleri ve yazılışları bakımından da birbirine benzeyen ve bugün $\{-(X)cI\}$ olarak görülen ekin bu iki ek arasında bir $\{-(X)GUçI\}$ ara şekline sahip olduğunu düşünmek gerekecektir. Korkmaz $\{-(X)cI\}$ ekinin $\{-GUçI\}$ ekindeki g sesinin kaybolmasıyla ortaya çıktığını düşünürken (Korkmaz 2003: 83), Ergin ise bu ekin bir yandan $\{-(X)G+çI\}$ diğer yandan ise $\{-gU+çI\}$ olmak üzere iki kökenli olabileceğine işaret etmiştir (Ergin 1990: 181). Erdal da Eski Türkçe eserlerde çok fazla bir örneği görülmeyen $\{-(X)G+çI\}$ şeklini $\{-(X)g\}$ temelli olarak görür ve bu ekin işlevlerinin herhangi bir fiil sel kategori tarafından belirlenmemiş olduğuna işaret ederek $\{-DAçI\}$, $\{-GUçI\}$ sıfat-filleri gibi kullanıldığına dikkat çeker (Erdal 1991: 371-374). Bazı bilim adamlarının ekin işlevleri arasındaki yakınlığa ve kökeninin izahı için $\{-(X)GçI\}$ / ve $\{-GUçI\}$ şekillerine yaptıkları göndermeler bize $\{-GUçI\}$ ve $\{+(X)G+çI\}$ ekleri arasında müstensihin karıştırmayı sonucu yazıda ortaya çıkan ara bir şeklin var olabileceğini düşündürmektedir.

c. Fiil kök ve gövdesi arasında ünlü türemesi görülen bir başka sözcük *tur-* fiilidir. *Turudı-* şeklinde görülen bu fiil, bünyesinde uzun ünlü bulundurmadığından kök ve ek arasında ortaya çıkan *U* türemesini kök sonu ile ek başında bulunan *r* ve *d* ünsüzlerin oluşturduğu ünsüz çifti arasında görülen bir türeme olarak değerlendirilebiliriz.

3.3. Sıra Dışı Hece Türemeleri

Metnimizde yaptığımız incelemeler sonucu ortaya çıkan farklı bir durum da 3. şahıs zamirinde görülmektedir. Bu zamirin tekil ve çoğul şahsının ilgi hali ekiyle çekimi ile genelde bütün Türk dili alanında özelde ise söz konusu ettiğimiz eserlerdeki genel görünümünden farklı olarak hece türemesi ile oluşmuş yeni şekillere rastlanmaktadır. Bu sıra dışı şekiller *anunıñ* ve *anunlarnıñ* olarak tespit edilmiştir. Yaptığımız inceleme ve taramalarda ve daha özelde zamirler üzerine yapılmış çalışmalarda (Kocasavaş 2004) zamirlerin bu şekline rastlanmamıştır. 3. şahıs zamirinde görülen ve eserimizde birer kez geçmiş olan bu örnekler ya müstensihin yanlış yazımını ya da ağız özelliğini gösteriyor olmalıdır.

Sonuç ve Öneriler

I. Karışık dilli eserler Türkçenin tarihi seyrini, lehçeleri arasındaki alış verişi, değişen yapıları gösteren ve bunlar arasında karşılaştırma olanağı sağlayan geçiş dönemlerine ait eserler olarak dikkat çeker. Üzerinde incelememizi yaptığımız eser Doğu Türkçesi ile Oğuz ve Kıpçak Türkçeleri arasında söz konusu geçiş dönemine

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

işaret eden şekilleri içermektedir. Eser karışık dilli olmakla birlikte Kıpçak Türkçesinin en ayırt edici özelliklerini de taşımaktadır.

II. Kökünde uzun ünlü bulunduran *sora-* fiiline ve Deny'nin bünyesinde ünlü türemesi görülen sözcükleri asli gören görüşüne rağmen *ewel-* ve *çağır-* fiillerini *eweli-* ve *çağırı-* olarak tasarlayamamaktayız. Çünkü Arapça bir sözcükten Türkçe eklerle yapılan *hareketlendir-* fiili ve bu fiilin diğer iki fiille benzeyen *hareketlendirüğü* şekli *eweligüçi* ve *çağırığıçu* sözcüklerini *eweli-* ve *çağırı-* olarak düşünmemizi engellemektedir. Bu durumda gövde ve ek arasında bulunan sesin, ya gövdenin son ünsüzü ile ekin ilk ünsüzü arasında ortaya çıktığını ya da müstensihin {-GUÇI} ve {+IG+çI} ekleri arasında karar veremeyerek veya bu ekleri birbirine karıştırarak {-IGUÇI} şeklinde iki ekten oluşmuş ve iki ek arasındaki kararsızlığını ortaya koyan yeni ama yanlış bir şekil ortaya koyduğunu düşünebiliriz. Bu iki düşünce arasında gövde ve ek ünsüzleri arasında ortaya çıkan bir türemenin bulunduğunu varsaymak bize daha doğru görünmektedir.

III. Deny'nin birçok sözcüğün geçmişte aslında bünyesinde ünlü bulunduğu yönündeki ünlü düşmesi teorisine ve Talat Tekin'in yazıtlarda sıra dışı ünlü türemeleri görülen sözcüklerin diyalektik bir özelliğe işaret ettiği yönündeki düşüncesine bakarak, tarihî ve çağdaş lehçelerde bünyesinde sıra dışı ünlü bulunduran sözcüklerin bu diyalekt özelliğini devam ettirdiğini söylemek mümkündür. Tarihî ve Çağdaş Türk lehçeleri üzerine ünlü türemeleri konusunda yaptığımız taramalarda bu ünlü türemelerinin Oğuz ve Kıpçak Türk lehçelerinin fakat daha özelde Kıpçak Türk lehçelerinin bir özelliği olduğu görülmektedir. Eski Türkçede de görülen ve tarihsel süreçte Oğuz ve özellikle Kıpçak Türk lehçelerinde takip edilebilen bu türeme olayı acaba Kıpçak Türkçesi için diğer Türk lehçelerinden ayırt edici bir özellik olarak görülebilir mi? Yaptığımız çalışma ünlü türemelerinin daha çok Kıpçak Türk lehçelerinin bir özelliği olduğuna işaret etmesine rağmen bu sorulara verilecek daha kesin cevaplar muhakkak ki Tarihî ve Çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçeleri üzerine bu yönde yapılacak çalışmaların sonuçlarıyla daha açık bir şekilde ortaya konulabilecektir.

KAYNAKÇA

- AKALIN Mehmet (1979), *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay.
- ALKAYA Ercan (2008), *Sibirya Tatar Türkçesi*, Ankara: Turkish Studies.
- ARAT Reşit Rahmeti (1979), *Ḳutaḍḡu Bilig III İndeks*, Yayıma Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce, İstanbul: TKAE Yay.
- ARAT Reşit Rahmeti (1988), *Ḳutaḍḡu Bilig II Çeviri*, Ankara: TTK Yay.
- ARAT Reşit Rahmeti (1991), *Ḳutaḍḡu Bilig I Metin*, Ankara: TDK Yay.
- ARAT Reşit Rahmeti (1991), *Eski Türk Şiiri*, Ankara: TTK Yay.
- ATA Aysu (2002), *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36.
- ATALAY Besim (1992), *Divanü Lûgati't- Türk Tercümesi*, I-IV Cilt, Ankara: TDK Yay.
- BANGUOĞLU Tahsin (1995), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- BAYATLI Hidayet Kemal (1996), *Irak Türkmen Türkçesi*, Ankara: TDK Yay.
- BROCKELMANN K. (1954), *Osttürkische Grammatik Der İslamischen Litteratur Sprachen MittelAsiens*, Leiden.
- CLAUSON Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford,
- COŞKUN Volkan (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- COŞKUN Volkan (2008), *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul: IQ Yay.
- ÇENGEL KASABOĞLU Hülya (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara: Akçağ.
- DANKOFF R., KELLY J. (1982-85), *Compendium Of The Turkic Dialect*, C I-III, Harvard Üniversitesi Yay.
- DENY Jean (1995), *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)*, Çeviren: Oytun Şahin, Ankara: TDK Yay.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

-
- ECKMANN J. (1988), *Çağatayca El Kitabı*, Çeviren: Günay Karaağaç, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yay.
- ERASLAN Kemal (1980), *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İstanbul.
- ERCİLASUN Ahmet Bican (2009), “Kazakçaya Ait İlk Fonetik İzler”, *Dil Araştırmaları*, Sayı: 4, Bahar 2009, ss. 9-15.
- ERDAL Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation I-II*, Wiesbaden.
- ERDAL Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston.
- ERGİN Muharrem (1990), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yay.
- GABAİN A. V. (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- GÖKYAY Orhan Şaik (1968), *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*, İstanbul: Devlet Kitapları.
- GRÖNBECH K. (1995), *Türkçenin Yapısı*, Ankara: TDK Yay.
- GÜLSEVİN Gürer (1990) "Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı", *Türk Dili*, Sayı. 466, ss. 187-190.
- GÜLSEVİN Gürer (2004), *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- GÜNEŞ Sezai (1996) *Türk Dili Bilgisi*, İzmir: D.E.Ü. Matbaası.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- HANSER Oskar (2003), *Türkmençe Elkitabı*, İstanbul: Türk Dili Araştırmaları Dizisi: 17.
- İNALCIK HALİL (2002), “Kırım Hanlığı”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Diyanet İşleri Vakfı Yay., Cilt 25, ss. 450-457.
- İSLAM ANSİKLOPEDİSİ (2002), Ankara: Diyanet İşleri Vakfı Yay., Cilt 25, ss. 447-450.
- KARAMANLIOĞLU Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- KOCASAVAŞ Yıldız (2004) *Türkçede Şahıs Zamirleri*, Ankara:TDK.
- KOÇ Kenan, DOĞAN Oğuz (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- KORKMAZ Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

-
- MERÇİL Erdoğan (2000), *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK Yay.
- NADELYAEV M., NASİLOV, M., TENİŞEV, P., ŞERBAK, A.M. (1969), *Drevnetyurskiy Slovar*, Leningrad.
- ÖNER Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: TDK Yay.
- ÖZKAN Nevzat (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- ÖZTÜRK Rıdvan (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- RÄSÄNEN Marti, *Materialien Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen*, Helsinki,1957
- RÄSÄNEN Marti (1949), *Materialien Zur Lautgeschichte Der Türkischen Sprachen*, Helsinki.
- ŞAHİN Hatice (2003), *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Akçağ.
- TEKİN Talat (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg.
- TEKİN Talat (2000), *Orhun Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dili Araştırmaları Dizisi - 9.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*